

6. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия I. Часть 1.
7. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – № 3-4.
8. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 224. – Спр. 307.
9. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 8. – 1913.*
10. *Статистика землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – С.Пб., 1907.*
11. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Харьков. – 1915. – 16 апреля.*
12. *Горнозаводское дело. – 1910. – № 32-33. – С. 940.*
13. ДАКО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 1939.
14. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.*
15. *Витюгов А. Итоги землеустройства в Черниговской губернии // Черниговский отдел Лиги аграрных реформ. Бюллетень № 1. – 1917.*
16. *Огановский Н.П. Революция наоборот (Разрушение общины). – Пг., 1917.*
17. *Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004.*
18. *Черниговская земская неделя. – 1914. – 11 июля.*
19. *Палеолог Морис. Царская Россия накануне революции. – М., 1991.*
20. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 263.
21. *Минин А. Агрономия и землеустройство в их отношении к деревенской бедноте // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 1. – 1914.*
22. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 22.
23. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 58.
24. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 6. – Харьков, 1914.*
25. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 9, 10. – Харьков, 1913.*
26. *Русские ведомости. – 1916. – 27 февраля.*
27. *Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии // Землеустройство и землепользование. – 1910. – № 29.*
28. *Ден В.Э. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – С.Пб., 1912.*
29. *Вопросы экономики. – 1990. – № 10.*
30. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 23 января.*
31. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Книга 3. – 1914.*
32. *Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня*
33. *Киевская земская газета. – 1914. – 4 июля.*
34. *Киевская земская газета. – 1914. – 12 декабря.*
35. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 30 января.*
36. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 4 июня.*
37. *Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 6.*
38. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.*
39. *Юго-восточный хозяин. – 1915. – № 18-19.*
40. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 21 мая.*
41. *Кооперативная жизнь. – 1916. – № 8.*
42. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Выпуск 1. – 1917.*

В.О. Коваленко

С.Ю. ВІТТЕ Й П.А. СТОЛИПІН: ДВА ПОГЛЯДИ НА ОДНУ ПРОБЛЕМУ

За умов набуття Україною незалежності, інтенсивного проникнення в сільськогосподарське виробництво якісно нових ринкових відносин, формування індивідуального селянського фермерського господарства досить важливим постає питання про детальне вивчення й переоцінку аналогічних процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Це дозволить уникнути минулих помилок і якомога корисніше використати набутий досвід в умовах сучасного реформування агропромислового комплексу України.

У цьому контексті привертає увагу діяльність двох найвизначніших російських політичних та економічних діячів початку ХХ ст. – С.Ю. Вітте й П.А. Столипіна. Незважаючи на те, що їхнє реформаторство досить широко висвітлене сучасними дослідниками, існують дискусійні моменти. Серед них, зокрема, погляди С. Вітте та П. Столипіна на аграрне питання.

Так, наприклад, П.Н. Зирянов доводить, що головною метою аграрної реформи П.А. Столипіна була ліквідація общини в ім'я порятунку поміщиків [1, 72]. О.О. Фурсенко, характеризуючи економічний розвиток Росії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зазначає, що „проект столипінських перетворень був запозичений із праць „Особливий наради з питань сільського господарства і промисловості” [2, 4], а тому поширене в останні роки розуміння П. Столипіна як великого реформатора, м'яко кажучи, є перебільшенням” [2, 4-5]. І.Д. Ковальченко головну мету урядової реформи 1906–1916 років вбачає в укріпленні та забезпеченні панівного становища поміщиків в аграрному устрої країни і, в кінцевому рахунку, перемозі консервативного типу буржуазної аграрної еволюції [3, 59]. Столипінська аграрна реформа, свідчать Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, передбачала: 1) руйнування общини, котра відіграла активну роль у масових селянських виступах 1905–1907 років, і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність; 2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк; 3) переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії [4, 277]. Професор В. Сироткін у праці „Великие реформаторы России” підкреслює, що саме С. Вітте ще в 1893 р. розробив програму реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства, яку потім в 1907–1911рр. з розмахом почав здійснювати П. Столипін [5, 16]. В інтерв'ю кореспондентові „АіФ” сутність реформи П. Столипіна вчений звів до активної передачі землі у приватну власність з метою створення широкого прошарку міцних фермерів [6, 4]. Б.В. Ананьич та Р.Ш. Ганелін стоять на позиції того, що, якби Микола ІІ підтримав проект аграрної реформи С.Ю. Вітте, то це привело б до радикальних змін економічного устрою Росії [7, 96]. А.П. Корелін пише, що розроблена С. Вітте програма із селянського питання відіграла дуже важливу роль у процесі розробки урядом нового курсу аграрної політики,

намітивши в основних рисах наступне столипінське законодавство [8, 23].

Наведений історіографічний огляд обраної нами проблематики свідчить про існування дискусійних моментів при з'ясуванні поглядів С.Вітте та П.Столипіна на аграрне питання та шляхи його вирішення в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Автор статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми ставить за мету розкрити погляди С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна на вирішення земельного питання. Об'єкт вивчення – економічні погляди С.Ю. Вітте та П.А. Столипіна, предмет – їхні проекти вирішення земельного питання.

С.Ю. Вітте – міністр фінансів 1892–1903 рр. – став широко відомим як творець певної економічної „системи”. Вона була заснована на принципах державного втручання в економіку, державного регулювання та контролю. Ця система передбачала протекціонізм, залучення іноземних капіталів у формі позик та інвестицій, а також мобілізацію капіталу самої Росії за рахунок посилення оподаткування [9, 104–105]. С.Ю. Вітте розумів, що економічний розвиток імперії неможливий без радикальної реформи сільського господарства. Однак у селянському питанні він довгий час залишався палким прихильником консерваторів слов'янофільської закваски [8, 22]. „Коли мене призначили міністром фінансів, я був знайомий з селянським питанням дуже поверхово. В перші роки я блукав і мав деякий потяг до общини за відчуттями, схожими з відчуттями слов'янофілів”, – згадував Вітте [10, 510]. Перелом у його поглядах на общину відбувся, очевидно, в 1896 році [7, 95]. Саме спілкування С.Ю. Вітте з колишнім міністром фінансів М. Бунге вплинуло на зміну орієнтирів першого, він усвідомив хибність свого курсу на збереження общини [10, 510]. „Як може людина правити і розвивати не тільки свою працю, але й ініціативу в своїй праці, коли вона знає, що земля, яку вона обробляє, через деякий час може бути замінена іншою (община), що плоди її праці будуть розподілятися не на основі загальних законів і спадкових прав, а за звичаєм..., коли вона може бути відповідальною за податки, не внесені іншими (кругова порука)..., коли, одним словом, її життя, деякою мірою схоже на життя домашньої тварини... Ось в чому суть селянського питання...” – згодом писав С.Ю. Вітте.

У жовтні 1898 р. С.Ю. Вітте звернувся до Миколи II зі спеціальним листом. Міністр фінансів наполягав на необхідності „завершення того, що почав імператор Олександр II”, переглянути селянське законодавство, звільнити селян „від рабства свавілля” і беззаконня, і кругової поруки, і общинної системи землеволодіння [10, 527–533]. Ця його спроба в кінці 1898 р. порушити проблему проведення селянської реформи не була підтримана в Міністерстві внутрішніх справ.

У 1900 році головою Міністерства був призначений Д.С. Сипягін. Саме за його сприяння і його ініціативи С.Ю. Вітте знову вдалося порушити питання про утворення комісії з вивчення селянського питання [7, 113]. Цьому також „посприяли” неврожаї 1899 й 1901 рр., фінансова й промислова кризи, що примусили Миколу II створити ряд нарад та комісій для перегляду селянського законодавства і вироблення заходів із підтримки розвитку сільського господарства [8, 23]. С.Ю. Вітте очолив один із найважливіших міжвідомчих органів – „Особливу нараду з питань сільського господарства і промисловості” (далі –

нарада), створену в 1902 році. Наслідком поступової розробки селянського питання було визначення стратегічної мети: впровадження особою, індивідуальної власності на землю на противагу общинній. В той же самий час члени наради висловилися за вільний вихід селян з общини, за ініціювання таких заходів, які б поступово привели селянство до розуміння значних переваг індивідуальної власності перед землевласністю общинною [10, 537–538].

Однак через придворні інтриги, а також поширення у вищих ешелонах влади думки про загрозу діяльності наради існуючому державному устрою 30 березня 1905 року Микола II підписав наказ про припинення її діяльності, а С.Ю. Вітте був усунений від розробки селянського питання.

Незалежно від оцінки можливих результатів діяльності наради під головуванням С.Ю. Вітте, природним є запитання: чому Микола II, заклавши цю нараду весною 1905 року, восени 1906 року не перешкодив проведенню столипінської аграрної реформи? Чи варто шукати причину цього в особистому ставленні царя до С.Ю. Вітте і П.А. Столипіна або ж у еволюції поглядів на общину самого Миколи II внаслідок революційних подій на селі 1905–1906 рр.? Радше П.А. Столипін, на відміну від С.Ю. Вітте, зміг завоювати довіру царя саме через те, що був особою, яка могла забезпечити порозуміння в середині уряду, і між урядом та Думою, а також володіти ініціативою при проведенні аграрної реформи [11, 12].

П.А. Столипін був призначений Головою Ради міністрів 8 липня 1906 року й подав свою програму вирішення селянського питання. 9 листопада 1906 року було видано указ, який дозволив окремим селянам, групам селян виходити з общини разом із земельним наділом [11, 13]. Звичайно, що сутність цієї програми не була розроблена лише П.А. Столипіним, який, очевидно, був ознайомлений з проектами, розробленими спеціальними комісіями за прем'єрства С.Ю. Вітте. Однак, на нашу думку, П.А. Столипін добре розумів сутність проблеми і вже мав цілком сформовану модель її вирішення. На користь цього свідчать наступні факти.

Починаючи з 1885 року він служив у Міністерстві внутрішніх справ, а з 1887 року – в Міністерстві землеробства. Петро Аркадійович працював і в „Особливій нараді з питань сільського господарства й промисловості”, створеній у 1902 р., яку очолював С.Ю. Вітте. Д.А. Столипін, дядько П.А. Столипіна, був противником існування общини і ще в 70-ті роки XIX ст. експериментував з хуторами у своєму маєтку. Під час служби в Ковенській губернії в 1899 році майбутній голова уряду на практиці познайомився зі стихійним переходом селян до „колоній” на зразок „фермерських господарств” сусідньої Пруссії. Свої враження, висловлені в доповідній записці 1900 року по Ковенській губернії, П.А. Столипін підсумовує необхідністю законодавчої регламентації умов розселення і утворення колоній, компенсації за гірші наділи тощо [12, 34]. Розвиваючи свої ідеї 1900 року, у звіті царю за 1904 рік губернатор пише: „Якби надати можливість роботящому землеробу отримати спочатку тимчасову, у вигляді відрубку, а потім закріпити за ним окрему земельну ділянку..., то поруч із общиною, де вона життєздатна з'явився б

самостійний, заможний селянин, стійкий представник землі” [Цит. за: 13, 40-41]. Таким чином, майбутній реформатор не один рік присвятив вивченню селянського питання, а тому закиди С.Ю. Вітте на адресу П.А. Столипіна щодо запозичення ним проекту аграрної реформи [10, 601], є безпідставними.

Розкриваючи мету урядової реформи у промові в Державній думі від 10 травня 1907 року, прем'єр-міністр говорив: „Уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим, заможним, так як де добробут, там, звичайно, й освіта, там і справжня свобода. Потрібно дати йому (селянину – авт.) можливість закріпити за собою плоди своєї праці і передати їх у невід'ємну власність. Хай ця власність буде спільною там, де община ще не віджила, хай вона буде подвірна там, де община ще нежиттєздатна, але хай вона буде міцна, хай вона буде спадкова” [14, 16-17].

Можна виявити і суттєву відмінність у поглядах двох реформаторів. На відміну від С.Ю. Вітте П.А. Столипін не відкидав варіант можливого співіснування поряд із общиною індивідуального селянина-власника, наголошуючи перш за все на зміцненні селянського землеволодіння, а звідси – руйнація общини не була пріоритетною метою його політики.

Отже, за задумом П. Столипіна, селянам надавалось право вибору: або залишатися в общині, або ж вийти з неї. При цьому селянин міг залишитися жити на старому місці. Його землі назавжди без будь-яких переділів зводились у цільний наділ (відруб). Він міг виїхати на нове місце проживання – хутір [6, 4].

Уряд П. Столипіна уповноважив Державний селянський банк скуповувати поміщицькі землі й передавати їх селянам на вигідних умовах. Пропонувався багаторічний кредит, що доходив до 90 % вартості землі при досить низькому відсотку (4,5 %, враховуючи погашення). У 1912 році Селянський банк видав позики на 1 млрд 168 млн крб, коли у 1901 році, під час перебування на посаді міністра фінансів С.Ю. Вітте, таких позик було видано на суму лише 222 млн крб (майже на 600 % менше) [15, 11-12]. Це пояснюється тим, що С.Ю. Вітте був перш за все промисловцем, фінансистом і саме розвитку цих галузей економіки надавав вирішального значення, а аграрна реформа була лише елементом його системи. Навпаки, для П.А. Столипіна аграрне питання було об'єктом і предметом діяльності протягом майже всього життя.

Столипінська аграрна реформа передбачала також переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії, відповідні заходи для полегшення цього процесу: селяни, які переселялися, звільнялися від сплати податків; на 5 років вони звільнялися від казенних та земських податків; на 3 роки відстрочувалося відбування військової повинності [16, 7]. Реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Протягом 1906–1912 років виїхало близько 1 млн осіб, тоді як у 1896–1906 роках – біля 0,6 млн чоловік [4, 275-278].

Отже, підсумовуючи все сказане потрібно зазначити, що як С.Ю.Вітте, так і П.А.Столипін відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні соціально-економічної думки в Росії кінця ХІХ – на початку ХХ ст. й зміні суспільної свідомості правлячих кіл того часу. Їхні погляди на вирішення селянського

питання часто збігалися, мали спільні риси, але все ж таки селянська політика С.Ю. Вітте не була пріоритетною в його діяльності. Більшпослідовний, системний підхід до вирішення аграрної проблеми дозволили П. Столипіну почати реформу, яка ліквідувала феодально-кріпосницькі пережитки й виводила Росію на якісно новий рівень економічного розвитку.

1. Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? // Диалог. – 1990. – №12.
2. Фурсенко А.А. С.Ю. Витте и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века // Новая и новейшая история. – 1999. – №6.
3. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – №2.
4. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. та ін. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів. – К.: Генеза, 1994.
5. Сироткин В.Г. Великие реформаторы России. – М.: Знание, 1991.
6. Сироткин В. Трагедия Стрльпина // Аргументы и факты. – 1991. – №44.
7. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. С.Ю. Витте и его время. – С.Пб., 1999.
8. Корелин А.П. С.Ю. Витте // Россия на рубеже веков. – М., 1991.
9. Ананьич Б.В. С.Ю. Витте и П.А. Столыпин – российские реформаторы XX ст. // Звезда. – 1995. – №6.
10. С.Ю. Витте Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – М.: Мысль, 1991.
11. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – №4.
12. Бородин А.П. Объединенное дворянство и реформа / / Вопросы истории. – №9.
13. Корновенко С.В. Столыпинська аграрна реформа // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003.
14. Петр Столыпин: скромный, но верный путь (Из речи об устройстве быта крестьян и о праве собственности, произнесенной в Государственной думе 10 мая 1907 года) // Родина. – 1990. – №11.
15. Бразоль Б.Л. Царствование Николая II 1894–1917 гг. в цифрах и фактах. – Минск: „Польмя”, 1991.
16. Игнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. – 2000. – №4.

Б.В. Малиновський

ПАУЛЬ РОРБАХ, СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Пауль Рорбах (1869–1956 рр.) – один із найвідоміших та найвпливовіших німецьких публіцистів свого часу. Його погляди на роль та місце Німеччини, Росії та України у системі міжнародних відносин висвітлено у роботах В. Могка, Х. Бібера, Г.К. Мейера, П. Боровського та К.Н. Цимбаєва [1-6]. У дослідженнях П. Боровського підкреслено важливість для П. Рорбаха питання про аграрну